

Костусяк Н. М.,

Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

СИНТАКСИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

У статті зrealізовано морфолого-синтаксичну концепцію опису граматичних категорій, розглянуто відмінок іменника та валентність дієслова в площині їхнього синтаксичного спрямування, з'ясовано особливості синтаксичної перспективи інших дієслівних та іменних категорійних одиниць.

Ключові слова: граматична категорія, відмінок, валентність, час, спосіб, вид.

В статье реализована морфолого-синтаксическая концепция описания грамматических категорий, рассмотрены падеж существительного и валентность глагола в синтаксическом аспекте, определены особенности синтаксической перспективы других глагольных и именных категориальных единиц.

Ключевые слова: грамматическая категория, падеж, валентность, время, наклонение, вид.

The article morpho-syntactic description of the concept of grammatical categories is implemented, the case is a noun and a verb valency in syntactic aspect is considered, especially syntactic perspectives of other verbal and nominal categorical units is identified.

Key words: grammatical category, case, valence, time, mood, form.

Кваліфікуючи граматичні категорії як цілісну систему, наповнену нерівнорядними взаємозв'язками, взаємозумовленостями та взаємопереходами, слід виходити з їхньої функційної спеціалізації в межах контексту, що дає змогу зацентувати увагу на складності та багатовимірності категорійних одиниць, спрямованості передусім на реалізацію комунікативної та когнітивної функцій мови. Актуальність такого студіювання мотивована необхідністю переосмислення утрадиційнених дефініцій та класифікаційних схем, часто обіпертих на суто формальні ознаки. Указаний аспект зазвичай застосовували до морфологічного опису частин мови, системи їхніх категорій, дослідження яких переважно було побудоване на словозмінних парадигмах слів. Провідна тенденція розвитку сучасної лінгвістики полягає в поглибленому аналізі мовних одиниць, що ґрунтується на їхніх формально-граматичних, семантико-синтаксичних та комунікативно-прагматичних параметрах. Такий акцент здійснено в ряді новітніх граматичних студій, у яких послідовно дотримано концепції морфолого-синтаксичної кваліфікації частиномовних класів слів та їхніх категорій. В україністиці основи семантико-синтаксичного підходу до аналізу мовних явищ заклали праці І.Р. Вихованця, що стали етапними в розвитку лінгвістичної думки [1; 2; 4]. Ідеї вченого поглиблено й зrealізовано в студіях його послідовників – К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, М.В. Мірченка, М.С. Скаба та ін. [4; 5; 6; 8]. Їхні напрацювання спрямовані на дослідження не лише формальних, а й змістових ознак категорійних одиниць, що дає змогу простежити внутрішні й зовнішні системні зв'язки між компонентами категорійно-морфологічного апарату, взаємодію категорій різних частин мови та стосунок категорійного комплексу до різноманітних типів синтаксичних конструкцій. Із приводу тісної взаємодії морфологічних і синтаксичних явищ слушно думку висловив О.С. Мельничук: "Лише правильне поєднання обох методологічних вимог – послідовного відмежування синтаксичних явищ від несинтаксичних і постійного усвідомлення нерозривного зв'язку синтаксичної сторони мови з іншими її сторонами може забезпечити належну ефективність наукового аналізу мови" [9, с. 7-8]. Водночас питання, пов'язані з розглядом категорійної системи крізь призму комунікативно-синтаксичного підходу, ще не належно висвітлені й потребують глибшого опрацювання, що й мотивує актуальність нашої студії. Мету праці вбачаємо в описі особливостей синтаксичної перспективи граматичних категорій сучасної української мови. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) обґрунтувати синтаксичну специфіку конститутивної для іменника категорії відмінка; 2) вказати на синтаксичне спрямування дієслівної категорії валентності; 3) з'ясувати синтаксичні особливості категорій часу, способу й виду.

Застосування теоретичних ідей, побудованих на принципах тісної взаємодії морфології та синтаксису, особливо актуальне для синтетичних, флективних мов, до яких належить й українська. Ґрунтовне й комплексне вивчення її категорійної системи пов'язане передусім із напрацюваннями у сфері функційно-категорійної граматики, що має наметі з'ясувати взаємозумовленість між категорійними значеннями частин мов, які беруть участь у структуруванні певного типу речень, і семантикою самого речення. Указані аспекти дослідження роблять відмінним новітній лінгвістичний напрям від традиційних описових граматики, об'єктом вивчення яких були мовні одиниці як суто морфологічні або суто синтаксичні явища. Стосунок до перших має передусім словоформа, а до других – компонент речення та його формальний вияв. Наведені міркування цілком умотивовують висновок про те, що повне й адекватне дослідження морфологічних категорій можливе за умови розгляду їхньої синтаксичної перспективи. Доречними в цьому плані вважаємо міркування М.В. Мірченка: "На особливу увагу заслуговує взаємодія синтаксичних і морфологічних категорій, оскільки морфологія є "технікою" для синтаксису, створюючи для останнього опорні пункти граматичного оформлення синтаксичних одиниць та їхніх синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Тому взаємодію синтаксичних і морфологічних категорій виявляємо в кожному тексті, у кожній синтаксичній конструкції" [6, с. 81].

Застосування морфолого-синтаксичної концепції необхідне за вивчення й обґрунтування класифікаційних ознак конститутивної для іменника категорійної одиниці – категорії відмінка, оскільки її грами "беруть безпосередню участь у побудові всього розмаїття реченнєвих конструкцій" [4, с. 100]. Відповідно до такого трактування, характер українських відмінків особливо виразний за аналізу їх на тлі трьох окремих підрівнів синтаксичного рівня – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного, що уможливило

розмежування різнорідних значень певної граматичної форми, вирізнення її первинних і вторинних функцій. Синтаксичний аспект дає змогу розглянути відмінкові грами у взаємодії з іншими компонентами речення. Перспективність синтаксичного підходу засвідчує також вивчення окремих відмінків від семантики до форми, що “уможливило чітке окреслення власне-відмінкових семантико-синтаксичних функцій та відмежування їх від позавідмінкового функціонування відмінкових форм” [4, с. 55]. Реалізуючись у синтаксичній системі мови та виступаючи репрезентантом предметної семантики, кожній із грам зазначеної категорії властива своя спеціалізація, яку визначає сукупність первинної та ряду вторинних функцій, що мають стосунок тільки до сфери конститутивної частиномовної ознаки іменника – субстанційності. Вторинні вияви відмінків репрезентують явище внутрішньовідмінкової транспозиції та структурують синтаксичну парадигму, відмінну від морфологічної. Виявивши в аналізованій категорії різноаспектні кваліфікаційні параметри, А.П. Загнітко констатує, що “відмінок є постійно семантично мотивованим і комунікативно інформативним з послідовною формальною репрезентативністю і синтаксичною спеціалізацією серед власне-іменників” [5, с. 64]. Подані аргументи дають підстави дослідникові кваліфікувати відмінок як “МК (морфологічну категорію – *Н. К.*) синтаксичного призначення” [5, с. 82]. Подібного статусу цій мовній одиниці надає І.Р. Вихованець, вважаючи її морфологічною категорією, “для якої синтаксична функція первинна у структурі мови” [4, с. 55].

Синтаксична спрямованість відмінків передбачає їхній зв’язок із категорією валентності дієслова, яка зумовлює семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну реалізацію відмінкових грам. Кваліфікуючи валентність дієслова та відмінок іменника як базові морфологічні категорії двох основних і центральних частин мови – дієслова й іменника, М.В. Мірченко зазначає: “Потенційна спроможність дієслова задавати в реченні аргументні позиції та функціональні ролі іменникових компонентів аналізує вираження інших категорійних значень. Такі значення можуть виявлятися через власне формальні показники, коли лівобічна інтенція дієслова вирізняє, наприклад, позицію називного відмінка, що представляє формально-граматичну категорію підмета й найчіткіше – семантико-синтаксичну категорію суб’єктності. <...> У правобічній валентній зоні предиката-дієслова перебуває знахідний відмінок, який разом із називним і предикатом становлять суб’єктно-об’єктний центр речення” [6, с. 73]. Дієслівна валентність – специфічна, синтаксично спрямована категорійна одиниця, що відображає сполучувальний потенціал дієслова як частини мови, зумовлений його лексичним значенням. Така функційна особливість валентності засвідчує її стосунок і до морфології, і до синтаксису.

Синтаксичне функціонування властиве й іншим граматичним категоріям. Розв’язуючи це питання, М.В. Мірченко постулює: “... актуальним у теорії граматики є розрізнення морфологічних і синтаксичних категорій. У такому аспекті вирізняємо синтаксичний час, синтаксичний спосіб, синтаксичну особу як специфічні категорії, визначаємо морфолого-синтаксичний характер таких категорійних значень” [6, с. 71]. До сфери власне-дієслівних категорійних одиниць належить час – морфолого-синтаксична категорія, якій властиве морфологічне триграмне членування й синтаксична спрямованість у структуру речення. Функціонуючи в реченнєвих побудовах, дієслівні часові форми перебувають у тісній взаємодії із синтаксичною категорією часу як суттєвою частиною реченнєвої категорії предикативності. Крім того, синтаксичний аспект аналізованої категорії особливо виразний за транспозиційного вивчення часових грам. Найбільшою мірою текстуальна транспозиція властива грами теперішнього часу, що “підвладна семантичним модифікаціям, зміщенням тощо” [1, с. 92]. Теперішній час за вторинного функціонування проникає в грами минулого й майбутнього часів.

Категорійну сферу дієслова структурує також категорія способу, для якої характерне морфологічне чотириграмне вираження та специфічний синтаксичний вияв у реченнєвих конструкціях. Перспективність новітніх досліджень із функційно-категорійної граматики визначає розгляд окремих грам категорії способу на тлі синтаксичного рівня мови. Зокрема, цікавою вважаємо концепцію М.С. Скаба, який обґрунтував наявність у мові своєрідної сфери апеляції як семантико-граматичного комплексу. До складників останнього належать дві змістові частини – предикатна та предметна, реалізовані відповідно такими основними репрезентантами апеляції: синтетичними формами наказового способу дієслова й формами кличного відмінка іменників [8]. Подібні міркування знаходимо в А.П. Загнітка: “До ядра міжчастиномовної міжкатегоріальної взаємодії прилягає взаємозумовленість форм вокатива й імператива, що спеціалізуються на реалізації апелятивної функції мови” [5, с. 89]. В окремих лінгвістичних студіях спосіб дієслова розглядають у зв’язку з категорією модальності речення [7, с. 262-265]. М.Я. Плющ зазначає: “Категорія способу дії втілює семантику функціонально-семантичної категорії модальності як вираження модально-комунікативного (модусного) плану висловлення, який супроводжує комунікативно-репрезентативний (диктумний) план висловлення” [7, с. 262]. Стосунок категорії способу до синтаксичного рівня мови полягає й у тому, що разом із часом вона структурує центральну синтаксичну категорію речення – предикативність. Аналізуючи категорії часу та способу дієслова на тлі синтаксичного рівня, І.Р. Вихованець наголошує: “Унаслідок додавання до дієслівної парадигми часу і способу синтаксичних реченнєвих ознак часове і модальне значення, які утворюють категорію предикативності, стають у реченні диференційованішими, ніж у морфологічній дієслівній парадигмі. До того ж синтаксична парадигма призначена для всіх можливих структурних схем речення, тоді як морфологічна парадигма дієслова орієнтована на дієслівні речення” [2, с. 163]. Це ще раз засвідчує продуктивність опису мовних одиниць як цілісності форми й значення та на тлі текстової обумовленості.

Опосередковано синтаксично спрямованою вважаємо дієслівну категорію виду, яка, звичайно, відіграє значно меншу роль у конструюванні семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речення, ніж час і спосіб дієслова. На думку І.Р. Вихованця, “вид не виступає в чистому вигляді. Він переплітається з лексичним значенням дієслів, а також їх часовими й модальними характеристиками” [1, с. 100].

Актуальність досліджень із функційно-категорійної граматики, присвячених розглядові морфологічних одиниць у площині їхнього синтаксичного спрямування, підтверджують теорії, що мають опертям сучасну трирівневу класифікацію синтаксису. Зважаючи на окреслені моменти, лінгвісти виділяють три різновиди останнього –

формальний, семантичний і комунікативний [3, с. 5], відповідно до яких диференціюють морфологічні категорії. Такий аспект забезпечує точність й об'єктивність визначення місця останніх у загальнограматичній українській картині. Трирівневий синтаксичний підхід до кваліфікації морфологічної категорійної системи уможливує вирішення трьох груп категорій – формально, семантично (за термінологією І.Р. Вихованця, когнітивно спрямованих [3, с. 5]) і комунікативно спрямованих. Сферу перших структурують несамостійні категорії відмінка, числа й роду прикметників, пов'язані транспозиційно-модифікаційними ознаками з відповідними категоріями іменника. Семантичне спрямування властиве двом взаємопов'язаним і взаємозумовленим категорійним величинам – відмінкові іменника й валентності дієслова, а також дієслівній категорії виду, іменниковим категоріям числа й роду (на позначення істот). Статусу комунікативно орієнтованих набувають категорії часу, способу, особи, вони визначають комунікативно-інтенційні аспекти висловленого, "актуалізують ситуацію мовлення" [3, с. 5].

Отже, граматичні категорії української мови – багатовекторні явища, яким, крім специфічних морфологічних ознак, властиве виразне синтаксичне спрямування. Неоднорядковий характер вияву, різноманітне змістове й формальне навантаження, взаємодія морфологічних і синтаксичних функцій визначальні для вирішення й аналізу мовних явищ, пов'язаних між собою на основі загальної ідеї категорійності. Послідовне дотримання таких теоретичних принципів забезпечить ґрунтовний і комплексний аналіз граматичних категорій української мови.

Література:

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 3-6.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Університетське вид-во "Пульсари", 2004. – 398, [2]с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.
6. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.
7. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник] / М. Я. Плющ. – [2-е вид., доповн.]. – К. : Видавничий дім "Слово", 2010. – 327, [1] с.
8. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
9. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.